

Lehet-e előítélet az előítélet?

A mai európai világban illetlen dolog előítéletesnek lenni. Ezért azok, akik mégis különféle előítéleteket táplálnak, és ezt tudják is magukról, óvakodnak attól, hogy előítéletességüket nyíltan és nyilvánosan is kifejezésre juttassák. De gyomorfekélyt azért nem kapnak az elfojtástól: közismertek azok a kommunikációs kódok, amelyek segítségével minden, ami amúgy politikailag nem korrekt, kifejezésre juttatható, elmondható. Tudjuk, az előítéletesség gyakran kódolt nyelven jut kifejezésre.

Az előítéletesség kódolt kifejezése azonban komoly probléma – az előítéleteség mérésére vállalkozó kutatók számára is. A kód nyilvánvalóan csak akkor tölti be kód szerepét, ha konszenzus van értelmezését illetően. Mindannyian tudjuk, mire gondol az, aki azt mondja, hogy etnikum, sötét bőrű elkövető, galíciai jöttment, a globális tőke ügynöke, kozmopolita stb. De máskor már nem ilyen egyszerű a helyzet. Hogy értsük, ha valaki azzal a címmel ad ki cikket vagy könyvet, hogy *Zsidókérdés Magyarországon*, vagy azzal a címmel ír cikket, hogy *Izrael kétszáz ezer palesztint zár koncentrációs táborba?* Nos, ha tudjuk, kiről van szó – az idézett tanulmánycím például Bibó Istvántól származik, az újságcikkcím pedig a *Jerusalem Post*ból – akkor eloszlik a gyanú, de ha nem, fennmarad: nem takar-e antiszemita üzenetet a cím? Az effajta kétértelműség közismert. Ilyen kétféleképpen is érthető nyelvi fordulat indítja el például Philip Roth nagy sikerű, *Szégnyfolt* című regényének szövevényes cselekményét. Egyszóval, lehetséges, hogy valaki olyan kifejezéseket használ, amelyek egy kódolt nyelven előítéleteket fejeznek ki, de mivel a kódnak nincs konszenzuális interpretációja, a beszélő szándéka lehet teljesen ártatlan is. Olyan esetekben azonban, amikor a kommunikációban részt vevők csoportjai között valós vagy vélt történelmi, politikai, szimbolikus vagy a történelmi emlékezet terén élő konfliktus van, bármi volt is a beszélő szándéka, szinte biztos a kódként is használt fordulat előítéletként való interpretációja. Ilyenkor akár azt is mondhatnánk, hogy az előítéletesség vélelmzése előítélet is lehet.

Ezt a jelenséget már Bibó István is leírta, amikor arról beszélt, hogy a zsidókról való kollektív tapasztalatok állnak azoknak a torz általánosításoknak és előítéleteknek a hátterében, amelyeket az antiszemiták hangoztatnak, de maguknak e tapasztalatoknak a valóságosságát a nem antiszemiták sem vonják kétségbe. A zsidók – írja – „nem tudják, hogy az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai egyneműek: az antiszemiták rémképei a nem antiszemitákkal való közös tapasztalatok torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak. Ezért van az, hogy a környező társadalom nagyobb része az antiszemitizmus állításaiból, vádjáiból sok mindent akkor is igaznak, találónak ítél, ha egészében nem fogadja el őket. A zsidók az ilyent igen fájdalmasan érzik, s ez adja nekik az egész környezet antiszemitaságának, antiszemita »fertőzöttség«-ének érzését”.¹ Most hagyjuk figyelmen kívül, hogy helytálló-e ez a leírás – amúgy erősen kétséges, hogy valóban vannak-e „elfogulatlan” kollektív magatartásformák és kollektív tapasztalatok, mint Bibó véli, és ezeket valóban nem formálják-e előzetesen is meglévő kategóriák, sztereotípiák és előítéletek. Tudjuk, hogy a legtöbb esetben az a jelenség, amelyre Bibó utal – kollektívumokról való kijelentések tényállításokként érzékelése – látens és szubtilis előítéletességet juttat kifejezésre, mint azt számos megfigyelés és kísérlet bizonyította. De az is biztos, hogy van a vélekedéseknek egy hosszú sora, amelyet a véleményhordozó nem tart előítéletnek, a vélemény tárgya viszont annak tarthat, és ezt az előbbi előítéletességnek tekinti. Eszerint az előítéletesség vélelmezése pusztán előítélet.

Tekintsük át röviden azokat a formákat, amelyekben a kettős, nem konszenzuális értelmezések a leggyakrabban előfordulnak:

- köznyelvi formulák használata (*cigányútra megy, elvisz a zsákos zsidó, fenyeget, mint a sárga veszedelem, ne buzizd már tovább azt a vackot* stb.)
- a csoporthoz tartozás köznapi regisztrációja; individuumok jellemzésekor csoport-hovatartozásuk hangsúlyozása (*N cigány, M tót, Z zsidó* stb.)
- a csoportok közötti kulturális különbségek, a csoportközi viselkedésre vonatkozó csoportnormák hangoztatása (*magyar ember evés közben nem beszél*)
- bizonyos csoportközi viselkedési formák támogatása, amelyek motívuma lehet az előítélet, de nem feltétlenül az (*például cigány szomszédság elutasítása*)
- a csoporthatárok és a csoportidentitás szempontjából szimbolikus jelentőségű tartalmak szimbolikus mivoltának negligálása (például nem annak a csoportnévnek a használata, amelyet a csoport maga is használ és másoktól használandónak tekint: *roma – cigány, néger – fekete – afroamerikai, tót –*

¹ BIBÓ 1986: 708.

szlovák; a csoportspecifikus történelmi emlékezet szimbolikus alkotórészei szimbolikus jelentésének negligálása: a holokauszt egyedisége és összehasonlíthatósága; a rigómezei csata Szerbiában; a múlttal való szembenézés megítélésének különbségei: a német Schlusstrich-vita arról, hogy mikor fejeződik be a fasiszta múlt feldolgozása stb.)

Az alábbiakban az általam végzett empirikus kutatások anyagából származó példákön szeretném megmutatni, milyen feszültségek származhatnak ennek a mechanizmusnak a működéséből. 1995-ben egy országos reprezentatív minta tagjainak, 2000-ben pedig egy zsidókból álló minta tagjainak tettük fel ugyanazokat a kérdéseket arról, hogy mi minősíthető antiszemitizmusnak ma Magyarországon. A válaszok megoszlását az 1. táblázat mutatja.²

1. táblázat. Ön szerint antiszemita-e az, aki...

	nem antiszemita			antiszemita		
	zsidók	I.	II.	zsidók	I.	II.
számon tartja, hogy környezetében kik zsidók	65	66	74	30	23	21
nem lépne házasságra zsidóval	29	36	42	66	52	52
szerint a zsidóknak felismerhető, tulajdonságaik vannak	61	70	84	33	19	12
szerint a magyarországi zsidók érdekei jelentősen különböznek a nem zsidókéitól	24	50	58	67	35	35
azt mondja, hogy a zsidók már nem képesek beilleszkedni a magyar társadalomba	17	38	43	76	48	49
azt mondja, hogy a zsidókkal szemben sem követtek el nagyobb bűnöket, mint a kommunizmus áldozataival szemben	12	51	62	80	30	33
szerint a zsidók ellenségesek a keresztény hittel szemben	14	39	47	77	42	43

² Az I. oszlop a teljes felnőtt nem zsidó minta válaszainak megoszlását mutatja, a II. oszlop a legalább érettségizett budapestiek válaszait. Ezt a csoportot azért hasonlítjuk össze külön is a zsidó csoporttal, mert iskolázottsága és lakóhelye szerint a leginkább hasonlatos ahhoz.

A válaszmegoszlás érdekes mintázatot mutat. Mind a zsidók, mind a nem zsidók többsége egyetért abban, hogy nem antiszemita az, aki számon tartja: környezetében kik zsidók, illetve aki szerint a zsidóknak felismerhető, sajátos tulajdonságai vannak. A két csoport többsége abban is egyetért, hogy aki nem lépne házasságra zsidóval, antiszemitának tekinthető. Mindazonáltal már ennek a három kijelentésnek a megítélésében is megmutatkoznak azok a jellegzetes különbségek, amelyek a további kijelentéseknél már jóval feltűnőbbek: a zsidók általában véve nagyobb arányban tartják antiszemitának ezeket a kijelentéseket, mint a nem zsidók, és a különbségek a zsidó minta és a legalább érettségizett budapestiek között a legnagyobbak – például a zsidók 61–65%-a szerint nem antiszemita a különbségtudatot kifejezésre juttató kijelentések, míg az utóbbi nem zsidó csoport 74–84%-a gondolja így.

Míg tehát a zsidókat társadalmi kulcsoportként regisztráló kijelentéseket a megkérdezettek többsége nem tartja antiszemitának, addig két másik kijelentés kapcsán erőteljes véleménykülönbségeket jeleznek a válaszok. A zsidók nagy többsége (80%) határozottan antiszemitának tartja azokat, akik egyenlőségjelet tesznek a zsidóüldözések és a kommunizmus bűnei közé, viszont a nem zsidók többsége (51%) – és különösen a magasan iskolázott budapesti népesség nagyobb része (62%) – nem tekinti antiszemitának ezt a vélekedést. Ugyancsak az ellentétes véleményytáborban jelenik meg a két csoport többsége annak a kérdésnek a megítélésében, hogy antiszemita-e az, aki szerint a zsidók elkülönülő érdekcsoportot alkotnak a mai magyar társadalomban.

A nyolcvanas évek elejének egyik nagy vitáját az antiszemitizmusról az ismert magyar költőnek, Csoóri Sándornak az a kijelentése váltotta ki, amely szerint az üldöztetések tapasztalatai után a magyarországi zsidóság már nem képes beilleszkedni a háború utáni magyar társadalomba.³ Nos, ezt a kijelentést a vita után jó néhány évvel mind a zsidók, mind a nem zsidók többsége antiszemitának tekinti – bár az utóbbi csoportban ez a többség csak relatív (48%), mert viszonylag sokan nem foglaltak állást a kérdésben. Ellenkező oldalon jelenik meg azonban a két csoport relatív többsége annak a kijelentésnek a megítélése során, miszerint a zsidók ellenségesek a keresztény hittelem szemben: az iskolázott budapesti válaszadók nagyobb része szerint ez nem antiszemita állítás.

Általában véve a vélemények megoszlása lappangó feszültséget jelez. A zsidók legalább kétharmada a hét kijelentés közül ötöt antiszemitának tekint, míg a nem zsidók abszolút többsége egyedül a házasság elutasítását tartja antiszemita attitűdnek. A holokauszt és a kommunizmus bűneinek összemérhetőségével és a zsidók keresztényellenességével kapcsolatos kijelentések megítélésében mutatkozó különb-

³ Lásd CSOÓRI Sándor, Nappali Hold I–IV, *Hitel*, 1990. augusztus 22., 3(17): 2, 4–6; 1990. szeptember 5., 3(18): 4–7; 1990. szeptember 10., 3(19): 4–6; 1990. október 3., 3(20): 4–7. A vitát elemzi KOVÁCS 1993.

ségek arra utalnak, hogy a feszültségek az elmúlt tíz év ideológiai konfliktusaihoz kötődő kérdésekben a legnagyobbak – mégpedig a zsidó népesség és a társadalmi státusát tekintve hozzá legközelebb álló iskolázott budapesti népesség között.

Érdekfeszítő kutatási kérdések sokasága adódik ezekből a megfigyelésekből. Külön kutatás tárgya lehetne, hogy mitől függ: milyen alapon ítélik meg az egyes kijelentések előítéletességének fokát a megkérdezettek. (Az idézett kutatás zsidó mintájában például erősen befolyásolta a véleményt a zsidó identitás erőssége és természete, az asszimilációhoz való viszony és az életkor is). Miért mutatkozik az egyik esetben kisebb, a másikban nagyobb eltérés a megítélésben? Van-e különbség a kijelentések megítélésében a csoporton belüli és a csoportok közötti kommunikáció során: másként értékelik a szóban forgó kijelentéseket a csoporttagok egymás között, mint akkor, ha külső csoportok tagjaival kommunikálnak rólok – és függ-e a megítélés attól, hogy mely külső csoport tagja a kommunikációs partner? Befolyásolják-e az ítéletet a csoportközi kapcsolatok, azok sűrűsége és jellege? Mi a szerepe a családi szocializáció és a társas tanulás különféle formáiban elsajátított kulturális tudásnak? Milyen társadalmi ágenseknek van szerepük a normakijelölésben, azaz a konszenzuálisan megítélt témák kijelölésében és a konszenzuális megítélés kialakításában – az iskola, a tömegkommunikáció, a kulturális-társadalmi elit tagjai, a csoporttekinetélyek: mind szóba jöhető és vizsgálható faktorok.

Az alábbiakban a számos felvethető kérdés közül csak egyre szeretnék részletebben kitérni. Hogyan interpretáljuk empirikus kutatóként azokat a véleményeket, kijelentéseket, amelyek előítéletes mivoltáról nincs konszenzus? Másképp fogalmazva: segít-e az előítéletességről való elméleti tudásunk az egyes esetek megítélésében? Vagy még erősebb fogalmazva: nem kultúrafüggő-e az előítéletes elmélet?

A kérdőíves előítélet-kutatások rendszerint azt kérdezik az interjúalanyoktól, hogy egyetértene-e bizonyos kijelentésekkel, avagy sem. Aztán a válaszoknak megfelelően sorolják be őket az előítéletes vagy nem előítéletes csoportokba. Az eljárás mögött az a hallgatólagos előfeltevés húzódik meg, amely szerint bizonyos kijelentések kétségtelenül előítéleteket juttatnak kifejezésre. Ez a kijelentések jelentős részének esetében valóban így van. Ha valaki azt mondja, hogy legyenek olyan szórakozóhelyek, ahová cigányokat nem engednek be, vagy azt, hogy ösztönözni kellene a zsidók kivándorlását stb. stb. – kétségtelenül cigányellenes vagy antiszemita. Ezeket a véleményeket egyébként nagyrészt azok is cigányellenesnek vagy antiszemitának tekintik, akik elfogadják őket. Aztán vannak olyan kijelentések, amelyeket az előítéletesség minden definíciója alapján előítéletesnek kell tekintenünk – de sokan vannak, akik nem tekintik őket annak, mert úgy vélik, hogy mindenki osztja őket – és mindenki csak nem lehet előítéletes. Ezután vannak olyan kijelentések, amelyek általában előítéletesek, de bizonyos kontextusokban lehetnek nem előítéletesek is – és sokan nem tekintik őket annak. Végül

pedig vannak olyan kijelentések, amelyeket a csoport, amelyre vonatkozik, előítéletesnek tekint, de mások nem tekintenek annak. Míg az első véleménycsoport megítélése nem okoz nagy nehézséget, addig a többi vélemény előítéleteségének megítélése bonyolultabb.

A második esetben a leggyakrabban felmerülő megválaszolendő kérdés az, hogy előítéletesnek tekintjük-e az olyan kijelentéseket, amelyeket használójuk nem első jelentésükben használ, hanem arra a társadalmi-kulturális tudáskészletre való referenciaként, amely alapján egyébként tudjuk, hogy a kijelentés előítéletes. „Olyan buzisan viselkedik” – hangzik el, mondjuk, egy beszélgetésben, arra utalva, hogy társadalmi-kulturális tudásunk tartalmaz valamit arról, milyen a „buzis viselkedés”. Ez a tudás valószínűleg mélyen előítéletes, de aki hivatkozik rá, nem biztos, hogy az: a kijelentéssel leír valamit, amit a vele közös társadalmi-kulturális tudással rendelkező kommunikációs partner pontosan meg fog érteni. Ebben az esetben az előítéletes kifejezés *diskurzív rövidítés*. Azért működik, mert szinte mindenki érti. Ebből az is következik, hogy ha egy ilyen típusú kijelentésről nagyon sokan gondolják azt, hogy nagyon sok ember tudja, milyen mögöttes tartalmakat idéz fel, akkor ez a kijelentés vélhetően sokszor inkább egy – nyilvánvalóan előítéletes eredetű – kommunikációs séma, mint előítélet. Másfelől viszont éppen a határok elmosódása nyitja meg a lehetőséget arra, hogy a szubtilis vagy implikált előítéletes kifejezési formájaként is funkcionálhasson.

A harmadik típusú kijelentések esete időnként még zavarba ejtőbb. Az előítéleteség mérésére talán leggyakrabban használt skála az úgynevezett Bogardus-skála. Mint ismeretes, ennek segítségével a kérdező azt tudakolja, hogy a megkérdezett elfogadna-e családtagként, barátként, szomszédként, munkatársként, polgártársként stb. valakit, aki egy kisebbséghez vagy általában véve egy külcsoporthoz tartozik. A skála arra a hipotézisre épül, hogy ezek a kijelentések különböző társadalmi távolságfokokat fejeznek ki. A skálán például a szomszédként való elfogadás kisebb távolságot jelent, mint a munkatársként való elfogadás: az előbbi feltételezi az utóbbit, de az összefüggés fordítva nem igaz. Nos, az általam végzett előítélet-kutatások során ez az előfeltevés rendszeresen nem igazolódott be. Az 1995-ös országos reprezentatív minta tagjainak majdnem kétharmada nem fogadna szívesen cigány szomszédot, de valamivel több mint a felének nem lenne kifogása cigány munkatárs ellen. Ez az eredmény még megfelel a Bogardus-hipotézisnek. De amikor a zsidókkal kapcsolatban tettük fel ugyanezt a kérdést, a megkérdezettek „csak” 15%-ának voltak ellenérzései a zsidó szomszédság ellen, viszont több mint egyharmadának a zsidó munkatárssal szemben. Az erdélyi magyar bevándorlókkal és a svábokkal kapcsolatban ugyanígy megfordult a skála: őket is többen fogadnák el szomszédnak, mint kollégának. A jelenség hosszabb elemzést igényelne. Annyit azonban biztos kijelenthetünk, hogy ismét csak a társadalmi-kulturális tudás kontextusának hatásával van dolgunk. A cigány szomszéd elutasítása mögött nyilvánvalóan ott van az ismert súlyos előítélet, de lehet olyan

eset, amikor az elutasítás inkább kulturális rigiditást fejez ki (azaz idegenkedést egy másik kultúra napi közelségétől, ami nem jelenti feltétlenül egyenrangúságának, egyenértékűségének kétségbevonását), vagy „csak” olyan racionális megfontolást („a cigány szomszédság csökkenti a házam piaci értékét”), ami az általános előítéletesség és annak következményeinek tudomásulvételét jelenti, és ez nem azonos annak attitudinális támogatásával. (De már egybeesik a diszkriminációs dimenzió elfogadásával. Ugyanígy a zsidó, sváb, erdélyi magyar példája: szomszédként nem fog sok vizet zavarni, sőt, viszont munkatársként esetleg kellemetlen konkurenssé válik.) Ezek a megfontolások is nyilvánvalóan a társadalmi-kulturális tudás részeként létező sztereotípiákból táplálkoznak, amelyek nem feltétlenül előítéletesek, hanem adott esetben olyan, helyesen érzékelt társadalmi tényeken alapulnak, miszerint a zsidó vagy német származásúak között többen vannak az iskolázottabbak, a nyelveket tudók – azaz a potenciálisan veszélyes konkurensok. Más kérdés – vagy talán nem is más –, hogy ez a kulturális tudás nyilvánvalóan diszkriminációra predisponál: nem fogok befogadni cigány albérlőt és megfürömm a zsidó vagy sváb kollégát. A jelenséget akár előítélet nélküli diszkriminációs hajlandóságnak is nevezhetnénk.

Az utolsó, a mostani elemzés szempontjából érdekes kijelentéscsoport az, amiről az egyik csoport szinte egyöntetűen úgy véli, hogy előítéletes, a másik pedig úgyszintén szinte egyértelműen, hogy nem az. Ezek általában olyan kijelentések, amelyeknek az első csoport számára szimbolikus jelentésük van, sőt sokszor a csoportidentitás fontos alkotórészeihez kapcsolódnak, a másik csoport viszont nem ismeri fel vagy el ezek szimbolikus jelentését. Ilyenek például azok a kijelentések, amelyek kétségbe vonják a holokauszt egyediségét. De idesorolható a Mohamedkarikatúrák ügye is. Itt evidens módon a társadalmi-kulturális tudás heterogenitása a konszenzushiány forrása, és a csoporteltek csoportközi diskurzusának nagy szerepe van a konszenzus kialakításában vagy a konfliktus élezésében. Ebben a folyamatban nem közömbös, hogy a társadalmi státus- és presztízshierarchiában hol állnak egymáshoz képest a szóban forgó elitek: a jobb pozícióban lévő csoportelteknek nagyobb esélyük van arra, hogy a csoport számára identitásteremtő szimbólumokat a csoporton kívül is elfogadtassák.

Az eddigieket összefoglalva kijelenthetjük: az empirikus kutatások tanúsága szerint számos olyan kijelentés és vélemény létezik, amely az előítélet-elmélet kritériumai szerint kétségkívül előítéletes, de bizonyos esetekben a társadalmi-kulturális tudás alkotórészeként használják őket, és ezért használóik szemében nem minősülnek előítéletnek. Mindebből a kutató számára két fontos tanulság adódik. Az első, hogy az előítéletesség vizsgálata során óvatosan kell bánni az előítélet-elméletek által megfogalmazott normatív-elméleti definíciókkal. Adódhatnak olyan esetek, amelyek vizsgálatakor nemcsak az elmélet által javasolt kritériumokat kell használni az előítéletesség fokának megítélésére, hanem azt is vizsgálni kell, hogy hogyan ítéli meg azokat a csoport, amelyre a vizsgált kogníciók, sztereó-

típiák, vélemények vonatkoznak, és azok, akik használják őket az előbbi csoporttal kapcsolatosan. A második tanulság: az előítéletességnek ez a kontextusa széles teret nyit a kódolt előítéletes beszéd számára, az előítéletesség implikátumokkal való kifejezése előtt. Ezért az előítélet-kutatás nem térhet ki ezek vizsgálata elől. A vizsgálati módszerek szempontjából nézve mindebből az következik, hogy kellő óvatossággal kell eljárni a kérdőívek szerkesztése során, ha azt akarjuk, hogy az előítélet-mérésre használt kijelentések a megkérdezettek túlnyomó többsége számára ugyanazt jelentsék; az attitűdökre – így az előítéletességre – vonatkozó vizsgálatok során a kvantitatív és kvalitatív adatfelvételi módszerek kombinációjától várhatók a legjobb eredmények.

Irodalom

- BIBÓ István 1986. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok*, II, Bp., Magvető Kiadó
- KOVÁCS Monika 1993. Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszemitizmus mint csoportnyelv, *Világosság*, 1993. május, 52–59.